

SA PRVOM DALMATINSKOM NA PROZORU I NERETVI

retanje prema Prozoru bilo je samo deo jednog velikog kretanja naših jedinica u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Nemci, Italijani, ustaše i četnici su imali nameru da odbace naše jedinice sa glavnih i sporednijih komunikacija, da nas unište, a ako im to ne uspe da našoj vojsci zadaju što teži udarac nabacivanjem na planinske masive, kako bi nam što više otežali život i na taj način demoralisali borce. Trebalo je u ovoj za Nemce dosta nepovoljnoj situaciji kad se već lome kola kod Staljingrada, da na Balkanu, a posebno u Jugoslaviji pokažu kako je Hitlerova mašina još uvek jaka i stabilna. Hitlerovi generali su ozbiljno zamislili operaciju za uništenje naših snaga u Jugoslaviji. To se najbolje videlo kako po zahvatima operacija tako i po broju jedinica koje su bile angažovane.¹

Naše snage već polovinom februara bile su koncentrisane na dosta uskom prostoru Livno — Duvno — Prozor — dolina Vrbasa — Drežnica. Na tom prostoru, koji nije baš bio velik, neprijatelj je nastojao da nas još više sabije i potpuno uništi a ako ne postigne potpuno uništenje onda bar da onemogući naše dalje namere. Zbog toga je neprijatelj u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi upotrebio svoje najelitnije oružane snage. U dolini Rame i Neretve trebalo je da se vodi odsudna bitka, nešto slično

¹ U pozivu Izvršnog odbora Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije na sveopštu borbu protiv okupatora i njegovih slugu pisalo je: »Počela je i traje već dvadeset dana velika nemačko-italijanska-ustaško-četnička ofanziva protiv naše oslobođene teritorije i naše Narodnooslobodilačke vojske. Učestvuje oko 100 hiljada neprijateljskih vojnika — Nemaca, Italijana, ustaša i četnika — sa velikim brojem tenkova i aviona, specijalno poslanih iz Nemačke za ovu ofanzivu. Cilj ofanzive je jasan: uništavanje Narodnooslobodilačke vojske, krvavo gašenje narodnog ustanka, ropstvo naroda Jugoslavije«... Izvršni odbor Antifašističkog veća Narodnog oslobođenja Jugoslavije 9. II 1943.

kao što je u petoj ofanzivi odsudna bitka vodena na Sutješci. Toga su bili svesni svi naši borci i naši neprijatelji. Time se i mogu tumačiti nadljudski naponi naši i njihovi.

Naše jedinice bile su potiskivane sa slobodne teritorije Banije, Like, Krajine, Bosne i Dalmacije. Ali je to bio i prvi masovni pokret naroda koji je pošao sa svojom vojskom. Pošle su žene, starci i deca. Kretali su se ogromni ešeloni teških i lakših ranjenika, tifusara i bolesnih partizana — sve je to trebalo zaštititi, lečiti i hraniti. Svi ti, privremeno nemoćni opravdano su tražili i očekivali zaštitu od naših snaga, od svojih zdravih drugova. Svi smo mi to osećali kao svoju ljudsku, drugarsku i ratničku dužnost i obavezu. Mi smo ih osećali kao deo sebe, jer »oni su danas izbačeni iz stroja i privremeno onesposobljeni za oružje, a mi koji smo danas zdravi možemo sutra biti izbačeni iz stroja i kako ćemo se osetiti ako nas kao za borbu nesposobne, drugovi budu napuštali«. Tako se govorilo među borcima, tako se govorilo na sastancima komunista i skojevaca. To je i bila ona nevidljiva snaga koja je prkosila gladi, nesanicu, teškim marševima. To je ono, pored ljubavi za slobodom, željom da se oslobodi rođena gruda, što je davalo nadljudsku snagu u jurišima i neravnim borbama. Tu požrtvovanost i njene razloge, tačno je prozrela italijanska i nemačka komanda. Zato su se žurili da bace što jače snage protiv nas.

Spasiti ranjenike i bolesnike, kojih je bilo oko 4.000, to je bila misao kojom smo bili preokupirani, kako rukovodioci tako i borci. Sama činjenica da je bilo oko 2.000 ranjenika na nosilima, da je za nošenje svakog ranjenog borca potrebno četiri zdrava, da je potrebno imati najmanje po tri smene, itd., svedoči o tome kolika je bila potrebna armija onih koji moraju biti odvojeni samo za nošenje svojih ranjenih drugova. I ne samo to, nego svaki borac koji nosi ranjenog druga mora nositi i pušku, da bi se mogli zaštititi od svakog eventualnog iznenadnog napada. Zato je bilo nužno da sačuvamo komunikacije od Glamoča, Livna, Duvna i Prozora. Tim komunikacijama trebalo je koristiti naše kamione i autobuse koji su prevozili ranjenike i materijal. Ta okolnost još više je zahtevala napora od svih nas i naših jedinica da bi se pojedini položaji po svaku cenu i uz naše velike gubitke održali.

Kakvu je posebnu važnost drug Tito poklanjao ranjenicima vidi se i po tome, što je naređivao da se u bolničke ešelone određuju dobri i najbolji komunisti, poznati politički radnici koji imaju smisla i iskustva da organizuju sve što je potrebno

za bolnice u datim uslovima. Mi smo bili obaveštavani o tome kako je drug Tito bio vrlo oštar prema onima koji su bili, tu i tamo, nedovoljno uvidavni prema ranjenicima. Bilo je i slučajeva mada pojedinačnih i vrlo retkih, da su pojedini rukovodioci, pored partijskog kažnjavanja smenjivani sa dužnosti i slati u jedinice kao borci. U toku našeg rata to se i događalo bezbroj puta: zdravi su ginuli ili ranjavani za ranjenog druga — takva je bila partizanska etika, tako nas je vaspitavala naša Partija. To je i davalo onu snagu našim partizanima da se ne plaše pogibije ni ranjavanja. Bolnički ešeloni zadavali su posebne brige drugu Titu i Vrhovnom štabu.²

Pored brige za ranjenike i bolesnike, koje je trebalo snabdeti sa svim čime se tada moglo, drug Tito je stalno upozoravao da naše jedinice, u želji da dobro snabdeju ranjenike i bolesnike ne čine greške prema narodu na onom terenu kuda smo prolazili. To se vidi i iz jednog sačuvanog izveštaja od 11. februara, kojeg je pisao Gojko Nikoliš, kao šef sanitetskog odseka Vrhovnog štaba. U ovom izveštaju stoji:

. . . »Da se pristupi masovnom dobrovoljnom prikupljanju svakovrsnog platna, zavesa, čaršava, itd. u Livnu i Imotskom. Svu količinu deponovati u Livno i okolinu i staviti pod rukovodstvo sanitetskog odseka« . . . Takvih i sličnih sačuvanih dokumenata ima mnogo. Ovo što sam ovde naveo ima samo za svrhu da pobudi interesovanje čitalaca da više koriste postojeća

² Iz izveštaja druga Rankovića drugu Titu od 11. II 1943. godine može se pročitati sledeće:

»Računa se da na nosilima ima oko 400 ranjenika i bolesnika, puta 8 nosača (dve smene) = 3.200 nosača.

Izvesni naponi će se izbeći ako oslobodimo komunikaciju: Livno—Duvno; Prozor—Konjic, a još više će se izbeći ako u Imotskom i Prozoru pronađemo dovoljnu količinu nafte. U tom cilju, poslao sam juče ujutru tri druga iz naše auto-čete da u Imotskom blokiraju sav benzin i naftu, kao i motorna vozila.

Prva grupa ešalona stigla je danas u Livno. Organizacija funkcioniše dobro, ovde je stavljeno sve u pokret da se ranjenicima u prolazu kroz Livno pruži što veća moguća pomoć u hrani, toplom čaju i kafi, svi: iz CK-a SKOJ-a, naši instruktori, mesne vojne i civilne vlasti, partijska organizacija — svi su na nogama i pomažu. Ranjenici, iako u ovoj grupi ešelona ima dosta teških, pevaju kroz Livno i kliču: živeo naš vrhovni komandant — drug Tito«.

Ovo je izveštaj o brojnom stanju ranjenika i bolesnika samo u glavnom bolničkom ešelonu, koji je stizao od Glamoča. Tek kad se stiglo na prostoriju Prozora onda su koncentrisani ranjenici i bolesnici iz drugih jedinica i koji su ranjeni i koji su se razboleli u međuvremenu. Samo Prva dalmatinska je imala oko 200 tifusara. (Primedba P. Romca).

dokumenta, kao i da bih prikazao kakvo je bilo stanje kod partizanskih jedinica, koje su sve probleme morale rešavati u situaciji kad ničega nije bilo, a neprijatelj, koji je inače do zuba naoružan sa svim što je bilo potrebno jednoj savremenoj vojsci, stalno pritiska i zadaje nove udarce. Čak ni mi, koji smo bili učesnici borbi u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, nismo sve znali, tj. nismo znali težinu raznih problema koje je znao drug Tito i Vrhovni štab. Mi smo više osećali i pretpostavljali. Znali smo dosta isečaka, ali ne i celinu. Pa, ipak, i ti isecci bili su toliko snažni da su nadahnjivali na podvige, i to ne samo pojedince nego čitave jedinice. Samo se time i može objasniti sve ono što se događalo: na Vilića gumnu, Pidrišu, Prozoru, Rami, Neretvi, Konjicu, i kasnije na Prenju.

Herojske borbe partizanskih jedinica mogu se objasniti, pored niza drugih faktora, i velikom ljubavlju da se spasu ranjeni i bolesni drugovi. Glavnina partizanskih jedinica ulagala je nadljudske napore da bi se izvršavali zadaci koje je pred njih postavljao drug Tito. Našoj Trećoj diviziji dat je glavni zadatak: likvidirati Prozor — jako italijansko uporište koje je bilo dobro utvrđena brana za prilaz prema Neretvi. Svi smo bili svesni da zadatak neće biti lak. Trebalo se solidno organizaciono-vojnički i idejno-politički pripremiti za taj napad. U ovim pripremama sa borcima i rukovodiocima četa i bataljona, isticali smo da je napad na Prozor najjače utvrđenje koje je dosada napala Prva dalmatinska. Istina, mi smo imali za sobom jednu solidnu pobedu na utvrđenoj Čusini — prilaz Jajcu — koju su branili Nemci. U borbi za Cusinu stečeno je jedno dragoceno ratno iskustvo. To je pomoglo borcima Prve dalmatinske brigade da lakše shvate težinu zadatka pred kojim će se naći noću 15/16. februara 1943. godine. Trebalo se neprimećeno približiti Prozoru, razviti obaveštajnu mrežu da se prikupe što tačniji podaci o neprijatelju. Isto tako, trebalo je za to vreme uložiti velike napore da se borci što bolje nahrane, odmire, a naročito da se sa svim borcima politički radi. Korišćen je svaki trenutak da im se objasni novonastala situacija. Čitali smo im naredbu Vrhovnog komandanta o četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi kao i proglas Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, koji je upućen narodu pozivajući ga da se mobiliše kao jedan u borbi protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu. Objasnjavali smo šta se događa oko Staljingrada, da Paulusova armija ulaže poslednje napore da zauzme Staljingrad, ali bezuspešno.

Pre napada na Prozor naša Treća divizija bila je razmeštena na prostoru oko Gornjeg Vakufa. Krajem januara Prva dalmatinska brigada oslobodila je Gornji Vakuf. Tako je prostor između Bugojna, Travnika i Prozora bio potpuno slobodan. Dolina Vrbasa bila je u rukama partizana. Na toj teritoriji naše jedinice su imale jedan manji odmor, koristeći ga za bolju ishranu jedinica i politički rad u jedinicama i narodu. Na istočnom frontu lomila se Hitlerova ratna mašina. To nije ostajalo bez odraza na hrabrost i samopregor kako samih partizanskih jedinica tako i naroda, koji je simpatisao partizane. Istina, u selima oko Gornjeg Vakufa malo je ko ostao. Većina ih je pobjegla u Bugojno, pod okrilje Francetićeve legije. Preostalo stanovništvo bilo je zbog toga prestrašeno. No, mi prema tom neizbeglom narodu nismo primenjivali nikakva nasilja. Jedino što smo hranu za našu vojsku uzimali od njih, a štedeli smo one koji nisu izbegli u Bugojno.

Na prostoru oko Gornjeg Vakufa nismo se mogli duže zadržati. Ustaško-nemačka-italijansko-četnička ratna mašina bila je u pokretu, nije nam dala da se odmaramo. Pritiskivala je na naše zaštitnice. Treća divizija morala je da se stavi na čelo glavnine i u datom momentu da se približava pravcu glavnog udarca. Taj pravac je bio Prozor — Ostrožac — Rama — Konjic. Prva dalmatinska brigada je dobila zadatak da krene i smesti se na prostoru sela Šćita i izvora reke Rame. To je prostor koji su borci iz Prve proleterske brigade dobro poznavali još iz 1942. godine, pa i ja, jer sam tada bio u toj brigadi. Stanovništvo Šćita verski zavedeno, 1942. godine skoro je bilo listom za ustaše. Velelike su nam neprilike pričinjavali. Trebalo je dosta vremena pa da se narod uveri da partizani nisu ono što su im kljukali u glavu ustaše i popovi. Tek kad smo mi otišli sa te teritorije, 1942. godine naišli su četnici. Oni su bili dosledni svojoj šovinističkoj zaslepljenosti, pa su ubijali i palili po Šćitu i okolini. To je ovdašnjem stanovništvu dalo mogućnost da ipak uoči u čemu je razlika između četnika i partizana. Otud i pojava da je stanovništvo Šćita, ovaj put, ipak, imalo mnogo više poverenja prema partizanima. Pored ostalog, tome je doprinela i činjenica što je ovo bila brigada sa jadranskih otoka i jadranske obale. To su neki seljaci čak glasno i govorili. Imajući sve to u vidu, jedinice naše Prve brigade razvile su u Šćitu i okolini živu političku i kulturnu delatnost. Partijski radnici razvijali su svoju delatnost po četama i bataljonima, vojni rukovodioci su proveravali borbenu spremnost jedinica, intendanti su prikupljali hranu, štab

brigade je organizovao obaveštajnu službu, prikupljao potrebne podatke, sređivao ih i slao štabu divizije. Na osnovu svega toga vršile su se pripreme, ono najvažnije što tek treba da dođe — likvidaciju neprijateljskog garnizona u Prozoru. Čekala se samo naredba.

Ubrzo posle razmeštaja Treće divizije oko Prozora, došao je kod nas i drug Tito. On se takođe smestio u Sćit, u manastirsku kuću. Tu se nalazio i štab Prve dalmatinske brigade. Kakva je to radost bila za sve nas: to je za nas bila još jedna nova snaga, novi podsticaj za nove napore. Blizinu prisustva borbenih jedinica, drug Tito je koristio i obilazio je jedinice na prolazu.

Sa drugom Titom došao je i Vladimir Nazor. Odmorivši se od puta Nazor je došao jednog jutra u štab Prve dalmatinske brigade. Bilo je to prvi put da pa vidimo. Ko u zemlji nije znao za njega — od dece do najodraslijih. Zamišljali smo ga drugačije: da je krupniji i mlađi. Niko od nas nije mogao zamisliti da je toliko star. Kad je ušao u sobu štaba naše Prve brigade, s poštovanjem smo ustali i pozdravili se. Počeo je sa nama da razgovara. Jedva smo ga razumevali jer nije imao nijednog prednjeg zuba. Osetivši da ga skoro ništa, ili veoma teško, razumemo, kao kakav mladić okrenuo se nalevokrug, izvadio iz džepa veštačke zube i stavio ih u usta. U času se okrenuo opet prema nama i tiho dodao: »Sada će ići lakše«.

U štabu Prve dalmatinske brigade Nazor je ostao dosta dugo. Interesovao se mnogo za borce iz Prve dalmatinske brigade. Zanimalo ga je odakle je koji borac i rukovodilac, sa kojeg je koji otoka itd. Pričao nam je o svojim raznim zgodama i nezgodama, o svojim lepim trenucima i teškoćama. Nazor se u našem štabu zadržao sve dok ga njegov pratilac nije pozvao na ručak. Očigledno da mu je bilo žao što odlazi od nas i srdačno se pozdravljajući, dodao je da će opet doći.

Naš štab bio je smešten u najlepšoj manastirskoj kući, koja je imala dosta lepih i praznih soba. Tu, u manastirskoj kući, niko nas nije sačekao osim jednog katoličkog popa i to dobro pijanog. To mu je valjda i dalo hrabrost da nas sačeka. Sa popom je bila i jedna kuvarica. Reče nam da je Slovenka, a nije je bilo teško prepoznati po naglasku.

Zbog pogodnosti i dovoljno prostora, u ovu istu kuću smestio se i Vrhovni štab sa rukovodstvom AVNOJ-a. To nam je dalo još jednom priliku da izbliza vidimo i sretnemo drugove koje smo ili retko ili nikako vidali, što nam je bilo svima milo i svemu tome davalo neku svečanu atmosferu.

Štab Prve dalmatinske brigade u Idbaru marta 1943.

Posebno nas je obradovao nenajavljeni dolazak druga Tita u naš štab. To nije bilo prvi put da vidimo druga Tita u toku oslobodilačkog rata. No, svako viđenje s njim bilo je novi doživljaj.

Drug Tito je iznenada banuo u sobu. Tu su se nalazili: Vlado Šćekić³, Risto Lekić⁴ i ja. Kako smo bili radosno iznenađeni! Ustali smo kao po najoštrijoj komandi. Drug Tito se tome usprotivio, dajući nam rukom znak da sednemo. Stavivši ruke na leđa on se šetao po sobi i postavljao nam razna pitanja. Interesovao se za mnoge probleme, a naročito za stanje u brigadi. Od obuće, odeće, municije, naoružanja, pa do brojnog stanja u Partiji, sve je interesovalo druga Tita. Interesovao se i za neke pojedince. Naročito se interesovao za rad komandanta Treće divizije druga Pere Cetkovića. Pera je pre toga bio komandant Prve dalmatin-

³ Zamjenik političkog komesara Prve dalmatinske brigade.

⁴ Član politodjela brigade.

ske brigade. Znao je drug Tito da mi Peru dobro poznajemo kao čoveka, komandanta i komunistu pa je hteo da čuje kako se Pera razvija. Druga Tita smo detaljno upoznali o tome kakav je Pero. Govorili smo mu da je Pero divan drug i hrabar borac, ali da se još uvek nije oslobodio osobina koje su mu usađene u staroj jugoslovenskoj vojsci u kojoj je bio oficir. Nakon našeg izlaganja, koje je drug Tito pažljivo slušao, upitao nas je:

— Dobro, drugovi, a kakav je Pero kao vojnik i komandant? To je ono što mene posebno interesuje.

Rekli smo drugu Titu da u tom pogledu nemamo nikakvog prigovora. Kad je to čuo, drug Tito nam je rekao:

— U redu, drugovi, što vi tako mislite o Peru. Za mene je važno da je on dobar vojnik, a ostalo je vaša stvar. Vi od njega napravite dobrog komunistu i čoveka.

Posle podužeg razgovora, drug Tito nas je napustio, naglašavajući da čuvamo kadrove, da ih uzdižemo, jer je to zaloga pobeđe.

Kad je on izašao, tek smo tada jedva došli k sebi. Bili smo radosni, da nismo znali od čega da počnemo. Risto Lekić je odjednom, okrećući se Sćekiću, radosnim i povišenim glasom rekao:

— Vidiš li Vasojeviću kako se drug Tito za sve interesuje. Njega zanima čak i ono što bismo mi nazvali sitnim stvarima . . .

— Da, da, moj Lekiću — reče Sćekić — to druga Tita i čini velikim. On se interesuje za ceo život jedinice, a ne samo za pojedinosti, kao što to mi ponekad činimo.

Koliko je puta neopažen došao do nekih jedinica da vidi kako žive, kako se hrane, itd. Kao legenda se pričalo da je drug Tito došao kod jedne jedinice Prve dalmatinske brigade. Potrefilo se da se baš delila hrana. Pitao ih je: »Kako se hranite⁵. Oni su mu odgovorili: »Eto, skuvamo meso, supu podelimo za jedan obrok, a parče mesa ostavimo za drugi obrok«. Kad se vratio u sedište Vrhovnog štaba drug Tito je zabranio Pratećem bataljonu da tog dana jede kačamak, već da se hrani kao i ostali borci. To se brzo pročulo među borcima. I to je bio jedan od novih podsticaja za podvige. Borci su osetili da je drug Tito uvek sa njima.

Koliko je drug Tito bio izložen opasnosti kao i svi drugi borci vidi se iz sledeće činjenice. Jednog dana italijanska »Savoja« počela da kruži nad Šćitom. Osetili smo da će biti bom-

⁵ Borci, tom prilikom, nisu znali da je to drug Tito.

bardovanja, pa smo se svi slegli u podrum, koji nije bio izgrađen za takve prilike. Drugovi iz obezbeđenja Vrhovnog komandanta su znali da će se drug Tito zadržavati u Sćitu dok se ne zauzme Prozor. Pretpostavljali su da može doći i do bombardovanja zgrade, pa su jedan deo podruma pojačali sa balvanima. Tu, u tom pojačanom delu, smestio se drug Tito i Vladimir Nazor.

Kad smo videli da se tu, među nama, nalazi i drug Tito osećali smo se i mi sigurnijim. S druge strane strepili smo šta će biti ako na zgradu padne jedna teža bomba. Tek što smo se smirili u podrumu, počelo je bombardovanje. Čitava se zgrada tresla. Bombe su srećom padale oko zgrade. Kad je bombardovanje prestalo, brzo smo izašli iz podruma, da bismo se razišli po rupčagama. Mi, partizani, nismo se rado sklanjali od bombardovanja u podrume. Najsigurniji smo bili kad posmatramo avion i kad ga vidimo gde pušta bombe. Već smo bili uvežbani da posmatramo padanje bombi i da tako izbegavamo smrtnu opasnost.

No, kad smo izašli iz podruma, imali smo šta videti: jedna ogromna bomba pala je na ivicu zida do samih vrata. Svojom težinom srušila je deo zida i pred vratima se zarila u zemlju. Srećom da nije eksplodirala, inače niko živ ne bi ostao u podrumu. Srce nam se sledilo od pomisli kakva je katastrofa mogla biti. Kad je bombardovanje prestalo prebrojili smo se, da nije neko nastradao. Svi smo bili tu. To nam je bilo još jedno iskustvo; da se za vreme bombardovanja više ne sklanjamo u zgrade, nego u razne rupčage. Puka je slučajnost što bomba nije eksplodirala. Da je eksplodirala, verovatno da druga Tita više ne bi bilo među borcima. Kad su borci to čuli zastao im je dah. Nije bilo borca koji se posle ovoga nije zarekao da će se za ovo osvetiti »makaronašima«. To je bio još jedan podsticaj borcima da se pokažu dostojni branioci svog Vrhovnog komandanta. Tako su govorili mladi dalmatinski borci koji su znali da je drug Tito tu, među njima.

Sve je bilo spremno da se ubacimo u veliki okršaj sa neprijateljem. Borcima je već dosadilo čekanje. Znali su da smo blizu Prozora, a i predosećali su da ćemo ga napasti. Zato su i priželjkivali da to bude što pre. I, zaista, 15. februara dobili smo kratko naređenje druga Tita: »Prozor mora pasti«. Sa borcima se u detalje razradilo to kratko i sadržajno naređenje. Znali smo da je Prozor tvrdi orah, da u Prozoru ima preko 1.000 neprijateljskih vojnika, da ima oko pet haubica, da je grad

opleten bodljikavom žicom, da su izgrađeni bunker i za odbranu grada, itd. Sve smo to znali, ali smo isto tako znali da je Prozor kost u grlu za naše dalje kretanje, a naročito s obzirom na veliki broj ranjenih i bolesnih partizana. Zato smo se morali dobro i psihički i idejno-politički pripremiti. I, pripremili smo se. Za ranjenike, za Titove reči da »Prozor mora pasti«, borci i rukovodeći kadar bio je u stanju da dà sve, pa i ono krajnje — život. Petnaestog februara u noć, jedinice Treće divizije stezale su obruč oko Prozora. Borci su prilazili Prozoru bez straha da italijanskom garnizonu može priteći pomoć iz nekog drugog garnizona, jer je drug Tito 15. II poslao radio-gram štabu Druge proleterske divizije za što hitnije presecanje komunikacije Mostar — s. Rama. U naređenju stoji:

»Ako je ikako moguće, pristupite izvršenju vašeg zadatka 16. II. prije podne, da neprijatelj ne bi mogao poslati pomoć napadnutom garnizonu u Prozoru«.

Isto tako drug Tito je izdao naređenje da Prva proleterska divizija sa svojim jedinicama zatvori Ivan planinu od Sarajeva i pravac od Bugojna. Svi su ti pravci bili mogući za stizanje pomoći prozorskom garnizonu. No, mi smo bili obavešteni da su borci naših *ostalih* jedinica spremni da svojim grudima zatvore put za Prozor.

Počela je artiljerijska priprema. Partizanske haubice su nemilosrdno tukle po glavnim tačkama italijanske odbrane. Borci su već bili na polaznim položajima za juriš. Trebalo je samo da prestane naša artiljerija pa da se sjurimo kao odapete strele na fašiste.

Jurišni odredi još jednom su proveravali svoju spremu. Bombaši su prikupljali bombe, a odeljenja za sečenje žice su proveravala sekire i drugi alat. Jedan mladi Dinarac, Ante, koji se okitio bombama i sekirom za sečenje bodljikave žice, dao je svoju pušku jednom drugom drugu, govoreći: »Asti gospu, meni puška ne triba. Imam šest bombi i sikiru. Kad istrošim bombe, umesto puškom, boriću se sikirom«.

Artiljerijska priprema je prestala. U Prozoru je nastala gužva. Njihove haubice i bacači tukli su kao pomamni. Raketne su osvetljavale prilaze, ali sve je bilo uzalud. Na Gligov⁶ poklič: »Napred Prva dalmatinska«, krenuli su borci Dinare i plavog Jadrana u nezadrživi nalet da se osvete fašistima i za onu ba-

⁰ Gligo Mandić, komandant Prve dalmatinske brigade.

čenu bombu koja je mogla da uništi njihovog legendarnog vrhovnog komandanta.

— Zakuvalo je — reče Gligo.

Uhvaćen je kontakt sa bunkerašima. Po žestini vatre, mogli smo tačno oceniti sa komandne osmatračnice, gde se nalaze naši borci. Išli su nezadrživo.

— I kod Savine⁷ brigade ključa — radosno će Gligo. — Zapržićemo čorbu makaronašima.

Stižu prvi kuriri sa vatrenih linija. Izveštavaju štabovi bataljone da su se naši probili kroz bodljikave žice i da upadaju u bunkere.

Iz svih bataljona Prve dalmatinske stizali su slični izveštaji. Odmah smo ih preko kurira dostavljali štabu divizije da bi što pre bio upoznat i drug Tito o borbama za Prozor.

Pred samu zoru stigao je izvještaj od štaba bataljona da su naši ušli u grad. Kakva radost. Ovladali smo glavnim uporištem na putu za Neretvu. Gligo izveštava štab divizije, ali nam kurir donosi naredenje od štaba divizije da se što pre povučemo iz grada. Peta crnogorska nije uspjela da ovlada neprijateljskim utvrđenjima i nije ušla u grad.

Ne može se razmišljati zašto Peta crnogorska nije ušla u grad. Treba što hitnije povlačiti jedinice iz grada da ne bi bile kasnije podvrgnute bombardovanju. Gligo je hitno slao kurire sa naredbom o povlačenju, sa naznačenim mestima gde da se povuku. Štab brigade se takođe povukao na polazne položaje. Članovi štaba brigade i politodela razišli su se po bataljonima. Trebalo je videti borce kako su bili oduševljeni i nezadovoljni. Oduševljeni zbog postignutog uspeha, a nezadovoljni zbog povlačenja.

Po četama su sređivani podaci o poginulim i ranjenim. Ranjeni su previjani i odnošeni u divizijsku i brigadnu bolnicu, a mrtvi su iznošeni i sahranjivani po čukama oko Prozora. Prva dalmatinska brigada imala je oko 70 mrtvih i oko 100 ranjenih. To je uticalo na raspoloženje boraca. Mnogo ih izginulo, a Prozor nije oslobođen. Ali Prozor ipak mora pasti, svaki je odlučno dodavao.

Dok su se borci prebrojavali, pričali svoje podvige, radovali se i negodovali, ni vrhovni komandant nije mirovao. Štabu Treće divizije ponovo je izdao naredenje da se 16/17. februara uveče napad ponovi, ali da Prva dalmatinska ne učestvuje u

⁷ Sava Kovačević, komandant Pete brigade

jurišu već samo da zatvori pravce da se neprijatelj ne bi preko tog sektora povukao i da postepeno pritiskuje prema gradu. Glavnu vatru treba da izdrži Peta crnogorska, pošto je Prva dalmatinska izvršila svoj zadatak prve noći i imala je velike gubitke.

U štabu divizije su konferisali i dogovarali se. Komandant Sava Kovačević suočio se sa komandantom divizije Četkovićem, koji je teško mogao da upotrebi reč odstupanje i neuspeh. Suočila su se dva gorska sokola i bez reči su se razumeli šta treba učiniti sledeću noć. Sava bi najviše voleo da nije pozvan u štab divizije na analizu akcije na Prozor.

Čitav dan je protekao u odmaranju, analizi akcije na Prozor, kao i o novim pripremama. Svuda se opet ponavljalo: »Prozor mora pasti«.

Na sastanku u štabu Treće divizije, Četković je isticao ponovnu naredbu druga Tita: »Prozor mora pasti«.

»U napadu neće učestvovati Prva dalmatinska«, rekao je Četković. Drug Tito je to izričito zabranio. Večeras treba da napadaju samo Peta crnogorska i Deseta hercegovačka. Prva dalmatinska će držati samo svoje položaje. »Od Save ne primam nikakve druge izveštaje sem da je zadatak izvršen« — završi Četković.

Posle kratkih i jezgrovitih naređenja komandanta Treće divizije nije bilo više razgovora. Svaki je od nas otišao u svoju jedinicu. Na sastanku Sava se rukovao ne dižući pogled. Kad je Sava otišao, Gligo je u poluglasu dodao:

— Ljudi moji, bojim se za Savu. Njemu je pala krv na oči od stida što nije izvršio zadatak. Zbog toga on večeras neće uopšte voditi računa o sebi.

I mi smo u Prvoj dalmatinskoj održali sastanak štaba. Gligo je sve upoznao sa situacijom i zadatkom za večer koje sledi. Takođe smo posle toga upoznali sa zadatkom komandante i politkomesare bataljona, a ovi su to isto učinili sa komandirima i političkim rukovodiocima četa — tako sve do desetina. Veče se iščekivalo sa ubeđenjem da Prozor mora pasti. To je pokazala i akcija Prve dalmatinske u prethodnoj noći.

Kad se spustila noć nastavljena su podilaženja i ponovo se začuli jurišni uzvici. Na sektoru Pete crnogorske ključalo je kao u kazanu. Na sektoru Desete hercegovačke takođe je vrilo. Ona je delom snaga čekala u zasedi neprijateljske jedinice, bilo da se pošalje pomoć opsednutom Proзору, bilo da razbijeni neprijatelj počne da beži. Druge noći Prozor je oslobođen. *Otvo-*

rena su vrata ka Neretvi! Otvoren je put našoj velikoj koloni ranjenika. U svakoj našoj jedinici zavladao je radosno raspoloženje. Tako je tvrdi orah ipak razbijen. O značaju tog razbijanja najbolje svedoče i ove reči druga Tita, kojima on obaveštava druga Rankovića 19. februara 1943. godine:

»Kod Prozora su Italijani doživeli najteže udarce u ratu sa nama, a mi zadobili najveći plen. Iako je utvrđenje bilo najjače na koje smo dosad naišli, ipak su borci Treće divizije izvršili zadatak sa zadivljujućim junaštvom«.

Padom Prozora u naše ruke ojačana je i naša ratnička materijalna baza. Zaplenili smo ogroman ratni materijal kao i prehrambene artikle. O tome svedoči i depeša koju je poslao drug Tito Prvom bosanskom korpusu 20. februara 1943. godine:

»Pao je Prozor, Bradina, Raštelica, Ostrožac, Drežnica, Grabovica i druge stanice. Svi garnizoni Italijana su uništeni ili zarobljeni. Ubijeno je do sada: 1.500 Italijana, a 600 zarobljeno. Mi smo zadobili šest topova sa 6.000 granata, 7 tenkova, 34 kamiona, 8 vagona municije, oko 15 bacača i ogromnu količinu mitraljeza, pušaka i puško-mitraljeza, nekoliko radio-stanica. Ovde smo razbili neprijateljsku bazu za ofanzivu«.

Sa neprijateljskim oružjem mogli smo sad pojačano da ga tučemo. Borci su došli do odeće, obukli se, bolje su se hranili par dana, snabdeli se municijom i automatskim oružjem, što je sve već bilo na izmaku. Naša divizija formirala je i tenkovsku jedinicu. To je bila velika radost za nas. Međutim, neprijatelj nije mirovao. Od svih pravaca, strelice neprijatelja su bile uperene prema dolini Neretve. Od pravca Bugojna nemačke motorizovane snage krenule su prema Prozoru. Naša Prva dalmatinska brigada dobila je zadatak da se postavi, zajedno sa ostalim jedinicama Prve, Druge i Sedme divizije prema Bugojnu, a Peta crnogorska i Deseta hercegovačka da nastupaju prema Ostrošcu i Rami. Ovi italijanski garnizoni bili su razbijeni. U tim mestima takođe smo došli do velikog plena. Time je tok Neretve od Jablanice do Konjica potpuno otvoren za dalje planiranje akcija.

Na Crnom vrhu, Vilića gumnu i Pidrišu jedinice Prve dalmatinske, Treće krajiške, Četvrte crnogorske i Sedme divizije pokazale su čudo od junaštva. Mada proređene i iznurene od svakodnevnih borbi i marševa, naše jedinice su saterivale Nemce, koji su pošto-poto nastojali da ovladaju dominantnim vrhovima odakle bi zagospodarili Prozorom. Kad je bilo oči-

gledno da se ne može više zadržati pravac od Bugojna prema Prozoru, naša Prva proleterska je dobila naređenje da krene u pravcu Neretve. Njen je bio zadatak da se rasporedi na prostoru Solakova Kula — Kruščica. Kad smo stigli na pomenutu prostoriju pohitao sam da obidem bolesnike i ranjenike, koji su se nalazili u glavnoj bolesničkoj koloni koja je bila smještena u selu Duge. Među njima je bilo najviše tifusara. Imao sam među njima dobrih poznanika. Ante Kronja Čenčo bio je politički komesar Prve dalmatinske brigade. I on je bio težak tifusni bolesnik. Kad sam došao da ga posetim, nije nikoga poznavao i buncao je. Srce mi se steglo od pomisli da i takve ljude treba što pre evakuisati iz sela Duge prema Neretvi i preko Neretve. Njima treba brižna nega, ali to je sad nemoguće, jer neprijatelj ne miruje.

Za spas kolona ranjenika koje nisu bile evakuisane iz doline Rame, padali su i ranjavani mnogi novi borci. Toga su bili svesni svi borci, što im je davalo nadljudsku snagu. No, kako je neprijatelj bacio ogromne sopstvene snage i izvršio mobilizaciju svih četničkih najamnika iz Crne Gore, Bosne, Srbije i Hercegovine, četnici su se bacili iza leđa da bi zadali udarac iznurenim partizanima. Zbog toga je Vrhovni štab naredio pravac kretanja na Prenj i prelaz na levu obalu Neretve. Preko porušenih mostova, pod vatrom neprijatelja, ceo dan bombardovani iz vazduha, uz strme padine Prenja sa brojnim ranjenicima — trebalo je izbeći neprijateljsko opkoljavanje i uništavanje.

Kad smo prešli preko Neretve, naša Prva dalmatinska se smestila na prostoriji Javornik — Bunari. Tu je već prestala puščana i mitraljeska vatra, ali je zato dejstvovala avijacija. Tifusari su im pokazivali ciljeve, tj. gde se nalaze bolnice, jer nisu znali nikakav vojnički red i ložili su vatre gde god su stizali. Uvek su bili gladni, što je i razumljivo kad se uzme u obzir da temperaturom iscrpljen organizam, tek po oporavku od temperature, oseća nezajažljivu glad. A kako je tek u partizanima kad su borci, inače, permanentno gladovali. Komandanti tifusarskih kolona nisu bili u stanju da komanduju tifusarima, morali su da trče od vatre do vatre i da ih gase. To je bio posebno težak i naporan zadatak, jer tifusari nisu ništa poštovali, a opasnosti nisu bili svesni.

Sve naše jedinice morale su proći kroz jedan mali tesnac Idbarskog potoka, u neposrednoj blizini samog Konjica. Prva

dalmatinska je takođe prošla tim potokom. Nakon dužeg i napornog pokreta brigada i štab smestili su se oko zaseoka Cosici. U brdo Bačve izbegao je narod, bojeći se bombardovanja iz aviona i artiljerije od sela Celebići i Konjica. Jedinice Treće krajiške brigade držale su položaje na prostoru Tamora — Gostić, a neprijatelj je od Konjica napadao svom žestinom. Italijanske »savoje« neprekidno su bombardovale Idbarsku kotlinu, nastojeći da nam na tom uskom prostoru zadaju što teže udarce. Nemačke »štuke« su kao pomamne tukle naše položaje. Od silnih eksplozija avionskih bombi ječala je Idbarska dolina i jekom zaglušivala razgovore boraca. Imao se utisak kao da će i sav kamen biti spaljen. Svaki pokret jedinica danju bio je nemoguć, kao i loženje vatri. Prema tome, i kuvanje i pokret jedinica obavljali su se pod zaštitom noći, kad je prestajala opasnost od avijacije. Trebalo je samo videti kako je noću izgledala Idbarska dolina. Rasveta od vatri ostavljala je utisak noći u velegradu. Sreća naša što ni nemačka ni italijanska avijacija nisu noću nadletale i bombardovale naše položaje.

Tu, na prostoru Prozora, Neretve, Idbarske kotline, sela Kule — Borci — Tičeva i Glavatičeva neprijatelj je nameravao da nam zada smrtonosan udarac, pa je upotrebio sve svoje snage, tehniku i četničke bande. Najveća teškoća — nismo imali kud sa brojnim ranjenicima, bolesnicima i nejakim zbegom.

Kad smo morali pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja da se povlačimo i napuštamo slobodnu teritoriju, obično smo svako povlačenje pretvarali u nastupanje. Tako smo učinili i ovaj put. Naše jedinice razbile su četničke bande na pravcu Kalinovik — Nevesinje, a jedinice Treće udarne divizije oslobodile su Nevesinjsko polje, Nevesinje i uspele da ovladaju Gackom i gatačkim poljem. U Nevesinju smo zadobili velik plen, kako u vojničkoj opremi tako i u namirnicama. No, nekoliko dana posle oslobođenja Nevesinja, našu diviziju zadesio je jedan veliki gubitak. Neprijateljski avioni su se spustili nisko, mitraljirajući naše jedinice. Rafalom je ranjen komandant Treće divizije Pera Četković. Za sve borce koji su poznavali druga Pera, to je bio veliki gubitak. Oslobođenjem Nevesinja otkačili smo se od četvrte neprijateljske ofanzive i tako otvorili put prema Crnoj Gori.

Kako u borbama za Prozor, tako i u odbrani Prozora i prelazu preko Neretve, Prva dalmatinska brigada pokazala se dostojna poverenja naroda iz kojeg je ponikla, kao i poverenja koje je u nju polagao drug Tito i štab Treće divizije. Iz ovih,

kao i ranijih i kasnijih borbi, ona je stekla ime borbene i slavne jedinice. Takvoj jedinici poveravani su teški zadaci, jer se znalo da ona neće zatajiti. To pokazuju i primeri njenih ratnih trofeja kojima je uvrštena u red najboljih jedinica narodnooslobodilačkog rata. Ona u svojim ratnim uspomenama čuva niz pohvala i odlikovanja koje je dobila od vrhovnog komandanta druga Tita. Na tragovima njene istorije, kao i na tragovima istorije ostalih naših brojnih ratnih jedinica, mogu da se uče mladi ljudi kako se voli svoja zemlja, kako se za nju bori i gine.

Paško ROMAC

